

Орися ДЕМСЬКА,
доцент кафедри української мови
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

СЛОВНИК І ЧАС

УДК 811.161.2'373

У статті зроблено загальний огляд історії появи словника та впливу кожного конкретного історичного періоду на розвиток і словникарства, і самого словника як лінгвістичної праці. Подано базову класифікацію типів словників і коротко описано умови появи та ознаки комп'ютерних словникових ресурсів.

Ключові слова: словник, типи словників, тлумачний словник, перекладний словник, комп'ютерний словниковий ресурс.

«...Простір Європи почав ідентифікуватися з простором поширення гуманістичної культури. Першість від Афін і Стародавнього Риму перейшла до Італії, а в період Просвітництва ця першість перейде до Франції завдяки *енциклопедистам*¹. У добу *енциклопедистів* ідеї свободи, закону і прогресу набули модерного змісту, а Французька революція відкрила еру національних держав»². Годі знайти вдалішу цитату для початку статті про словник у контексті часу, оскільки саме цим висловлюванням О.Пахльовської якнайкраще можна окреслити значення словника та його ставлення до свого часу і до інших часів.

Від самого початку, ще коли не було розрізнення між словниковими працями енциклопедичного і лінгвістичного типу, словник був покликаний стати маркером інтелектуального і культурного розвитку народу, згодом – націїносія мови. Таку функцію, хоча тут більше варто говорити про *місію*, на словник поклала сама історія, однаке усвідомлення цього має з'явитися трохи згодом. Справді, словник виходить на історичну арену в добу Просвітництва, саме тоді, коли починають виникати національні академії наук у Європі. І в цей же час на полі словниково-академічної історії з'являється ще й мовне питання: саме на період появи національних академії наук латина в Європі відходить у минуле, а на зміну їй приходять національні мови європейських народів. Формування «нових» мов стиму-

лює процес їхнього впорядкування, що й веде до появи граматики та словників цих мов. Однак не граматика, а саме словник виявив свій загальнокультурний характер, оскільки, як слушно зауважує Р.Будагов, інтелектуали того часу розуміли, що «якщо буде словник, то буде й “усе решта”». І таке розуміння було зумовлено панівною тоді концепцією мови, згідно з якою останню трактували як сукупність слів і тільки слів»³.

За різних часів словники в національних культурах виконували відмінні завдання. Особливо, коли відбулося розрізнення енциклопедичного словника, зосередженого на з'ясуванні суті поняття, і лінгвістичного, об'єктом якого передусім стало слово як одиниця мови. Це могли бути завдання, зумовлені специфікою розвитку мовних систем. Наприклад, для тлумачних словників німецької мови кінця XVIII ст. важливо було подолати так звану звичку діалектного сепаратизму і закласти основи єдиної літературної німецької мови. Для чехів у XIX ст. – засвідчити існування та функціонування самостійної чеської мови. Для українців цього ж періоду – завершити формування національної мови на народнорозмовній основі, що знайшло своє втілення у «Словарі українського язика» за редакцією Б.Грінченка. Та частіше словники мають на меті ще й депо інше: з одного боку, відображати знання про світ, а з іншого – бути джерелом цих знань. І це завдання словника впливає з узагальненої думки, яку надзвичайно влучно сформулював лауреат Нобелівської премії з літератури А.Франс про те, що «тлумачний словник – це цілий світ, укладений за абеткою»⁴. Інша важлива функція філологічного слов-

¹ В інтелектуальній історії Європи енциклопедистами прийнято називати групу авторів французької «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел» («Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers»), що вийшла друком у 1751–1780 рр. її авторами та редакторами якої були непересічні постаті свого часу: Д.Дидро, Ж.Л.д'Аламбер, Вольтер, Е.Б. де Кондільяк, К.А.Гельвецій, П.А.Гольбах, Ж.-Ж.Руссо, А.Р.Тюрго, Г.Т.Рейналь, Ж.Бюффон та низка інших, менше відомих за межами Франції письменників, учених, інженерів.

² Пахльовська О. Ave, Europa, morituri te salutant! / О.Пахльовська // День. – № 235–236. – 23 груд. 2011. – С. 6, 7.

³ Будагов Р. Толковые словари в национальной культуре народов / Р.Будагов. – Москва: Из-во Московского ун-та, 1989. – С. 11.

⁴ Покликання за: Франс А. Книги и люди / А.Франс. – Москва; Ленинград, 1923. – С. 68. Оригінальний текст: «Un dictionnaire, c'est tout l'univers par ordre alphabétique». В українській лексикографії ця цитата відома за: Паламарчук Л. Українська радянська лексикографія / Л.Паламарчук. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 4, 5, де автор помилково приписує її українській народній думці.

ника – засвідчувати, відображати національну мовну картину, також зберігати мову через збирання та лексикографічний опис мовних одиниць різного рівня, найчастіше слів і фразеологізмів, вироблення й фіксування норм, зокрема літературної мови тощо. Так словник виявляє свою двоплановість: з одного боку – це праця загальнокультурного характеру, а з другого – лінгвістичного, що й зумовлює його трактування як з погляду культури, так і науки про мову, що далі веде до осмислення лінгвістичної праці у широкому та вузькому значенні.

На широке розуміння аналізованого поняття в мовознавстві впливає передусім той факт, що назву *словник* часто використовують на позначення доволі різних праць, хоча й певним чином споріднених між собою⁵, наприклад: *Тлумачний словник української мови*, *Англо-український* (німецько-, польсько-, японсько-український тощо) *словник*, *Зведений словник*, *Шевченківський словник*, *Хозарський словник...* І кожна з цих праць по-різному втілює у життя ідею словника.. Так, у тлумачному маємо зібрані та впорядковані за абеткою слова сучасної української мови, до кожного з яких подано певну граматичну і/або стилістичну характеристику, з'ясовано його значення, наведено приклади вживання тощо; усі перекладні – це, знову ж таки, абетковані зібрання слів та їхніх чужомовних відповідників, супроводжені різними ремарками; а зведений – це, фактично, список слів з різних словників. Натомість *Шевченківський словник* «є своєрідним підсумком розвитку шевченкознавства, – йдеться у передмові. – Він містить багатосторонні відомості про життя, творчість і діяльність Т.Г.Шевченка – поета, художника, висвітлює широке коло питань і явищ, що стосуються відображення його життя і творчості в літературі та мистецтві...»⁶. Тобто йдеться про те, що наші знання і Т.Шевченка, і про Т.Шевченка, і його доробку, і праць про нього etc організовані та викладені як список понять, назв реалій, ключових слів, назв праць тощо та їхній опис, пояснення, з'ясування. Ще чимось іншим є «Хозарський словник»: роман сербського письменника М.Павича⁷. Це художній твір, сконструйований як енциклопедія. Отже, основною, визначальною, детермінативною, об'єднавчою ознакою праць, творів, текстів, які можемо назвати *словником*, є форма: організація матеріалу за певним чітким порядком, найчастіше абетковим. Це один аспект, другий – до кожної конкретної одиниці, яка творить такий порядок, додано інформацію, типологізовану за певним зразком (пояснення, з'ясування, переклад тощо).

⁵ На такий феномен уперше звернув увагу й описав його польський лексикограф-теоретик Т.Піотровський. Див.: Piotrowski T. Zrozumieł leksykografię / T.Piotrowski. – Warszawa: Wy-wo PWN, 2001.

⁶ Шевченківський словник. Передмова. – К.: Головна редакція УРЕ, 1979. – Т. 1. – С. 5.

Це широке трактування поняття «словник» накладає відбиток і на вузьке, конкретніше його визначення в мовознавстві, яке зводиться зазвичай до такого: «довідкове зібрання у формі книги (тепер ще й у комп'ютерній формі) слів, а також інших мовних одиниць з інформацією про їхнє значення, вживання, будову, походження тощо чи з перекладом їх на іншу мову (мовні, чи лінгвістичні, філологічні словники) або про поняття та предмети, що ці слова позначають (енциклопедичні словники)»⁸, або ж як варіанти: а) «довідкова книжка, яка містить слова (або морфеми, словосполучення, ідіоми тощо), розташовані за певним порядком (різним у різних типах словників), пояснює значення описуваних одиниць, подає різну інформацію про них або їх переклад на іншу мову, або повідомляє відомості про предмети, позначувані ними»⁹, б) «систематично укладений індекс одиниць мови, найчастіше слів, відібраних на підставі попередньо визначених критеріїв і поданих разом з відповідними щодо цих критеріїв інформаціями»¹⁰ тощо. Усі ці визначення репрезентують бачення *словника* як мовознавчої праці і, як засвідчує теорія та практика різних національних лексикографічних підходів, воно не залежить від конкретної традиції та фактично зводиться до того, що з погляду мовознавства *словником* у вузькому значенні можна вважати: *певним чином (алфавітно або тематично) організоване зібрання різних мовних одиниць (зазвичай слів, можливо фразеологізмів, морфем та ін.) з приписаною до них інформацією, залежно від типу словника, про зміст, значення лексикографованої одиниці, можливо морфемну структуру, синонімічний ряд, особливості функціонування, переклад на іншу (інші) мову (мови) тощо.*

Винятково широке трактування поняття «словник» матимемо з погляду культурологічного, історичного, наукового. Визнання *словника* як об'єкта культури мотивоване кількома чинниками, але найважливішими з них, на наш погляд, є: по-перше, те, що *словники (словник)* «відіграють велику роль у духовній культурі, оскільки у них відображаються

⁷ Художній твір перекладений на багато європейських мов. Український переклад належить авторству Рось О. Див.: Рось О. І зробив я те, що зробив (З історії українського перекладу «Хозарського словника») [Електронний ресурс] / О.Рось // І. – № 15. – 1999. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n15texts/ros.htm>

⁸ Тараненко О. Словник / О.Тараненко // Енциклопедія Українська мова. – [2-ге вид, виправл. і доповн.]. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана», 2004. – С. 610, 611.

⁹ Гак В. Словарь / В.Гак // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – С. 462.

¹⁰ Saloni Z. Słownik / Z.Saloni // Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995. – S. 496.

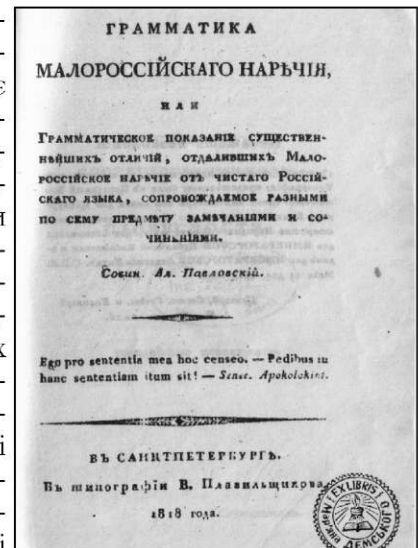
знання, які має певна спільнота людей у певну епоху»¹¹. По-друге, *словники (словник)*, «виступаючи етапним явищем фіксації пам'яті народу, відображають картину світу, яка, модифікуючись і адаптуючись, постійно розширюється, уніфікується...»¹², тобто опосередковано задокументовують політичні, економічні, наукові, культурні, історичні надбання, оформлені засобами рідної мови. І, по-третє, наявність *словника* особливо великого загальномовного національного статусу в культурі народу засвідчує рівень його культурно-історичного розвитку. Лише народ, який осмислив світ та ословив його рідною мовою, зайняв свою нішу в світовій історії та культурі, виповівши цю історію та культуру засобами власної мови, матиме мовний матеріал для такого словника. Не випадково в усіх цивілізованих народів створення академічного тлумачного словника є завданням державної ваги. І такий словник зазвичай віддзеркалює світогляд нації-носія мови, ідеологію держави, у якій він створений, рівень розвитку мови та її статус, мовну політику і мовне планування etc¹³.

Обидва трактування *словника* – і таке широке, і таке вузьке – притаманне всім часам, хоча, можливо, кожна історична епоха по-різному висловлювалася з приводу словника. Але сама природа словникової праці, її призначення й завдання спричинилися до того, що процеси укладання найрізноманітніших словників практично не припинялися ніколи. І від часу появи першого національного словника у Європі укладено так багато різних словників, що виникла потреба класифікувати, типологізувати їх.

В українській науці вперше думку про те, що існують різні типи словників, висловив І.Верхратський у рецензії «Кілька слів о словарі О.Партицького», опублікованій у восьмому та дев'ятому числах часопису «Правда» за 1875 р., тобто на кінець ще позаминого століття, і непоодинокі згадувані в різних наших працях. Саме тут уперше автор пропонує розрізняти словник повний і приручний, а також опосередковано короткий і великий: «Словар *повний* має загорнути по можності все багатство лексикальне язика; в *приручній* досить вибрати збір слів важніших і в розговорній бесіді частіше уживаних, *при чім має лунитись короткість з точністю*. Що до язика біднішого або багатшого повний словар міститиме 100–400 тисячей слів и більше; вь приручній

(як до об'єму) вистане 10–50 тисяч»¹⁴. Однак має минути понад півстоліття, щоб східнослов'янська наука про словники отримала детальну наукову розгорнуту класифікацію словникових праць, що її запропонував та обґрунтував Л.Щерба і представив у доповіді, виголошеній на засіданні Відділення літератури і мови Академії наук СРСР у 1940 р., згодом розширену та опубліковану в збірнику «Языковая система и речевая деятельность»¹⁵.

Будь-яка класифікація ґрунтується на певних критеріях, які покликані врахувати всі важливі ознаки, характеристики впорядковуваних об'єктів. Так само й класифікація словників будується на тому, що спочатку визначають найважливіші ознаки кожного конкретного словника, за якими їх залічують до різних класів. Одна з таких ознак – кількість мов у словнику: дві (кілька) vs одна. У сучасних класифікаціях цей критерій залишається актуальним, але він посідає далеко не чільне місце. Однак із погляду часового, історичного він є основним, бо найпершими словниками і в європейській, і в нашій лексикографічній традиції були саме двомовні перекладні словники, спочатку часто рукописні, а згодом, після винаходу друкарського верстата Й.Гутенбергом в середині 1440-х рр., друковані. І до плеяди найперших європейських словників перекладного типу належать, зокрема: «Vocabolista italiano-tedesko» – італійсько-німецький словник, виданий 1477 р. у Венеції, французько-англійський словник «Vocabulary in French and English» 1480 р., великий латинсько-французький словник «Dictionarium, seu, Latinae linguae thesaurus, cum gallica fere interpretatione», датований 1531 р., латинсько-німецький «Dictionarium latino-germanicum» 1535 р., грецько-латинський «Lexicon graecolatinum», що побачив світ у Женеві 1562 р., а в 1569 р. виходять латинсько-польський «Lexicon latinopolonicum» і церковнослов'янсько-староукраїнський «Лексисъ сирѣчь реченія въкратцѣ соб-

Титульна сторінка видання 1818 р. «Граматики малороссійського нареччя...» О.Павловського

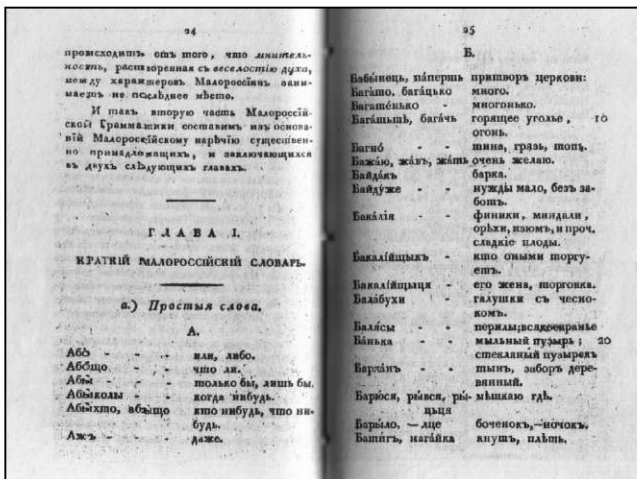
¹¹ Г а к В. Словарь / В.Гак // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – С. 462.

¹² Загнітко А. Співвідношення процесуально-динамічних та субстанціональних назв картин світу в україномовних словниках / А.Загнітко // Мова і духовність нації: Тези доповідей регіональної науково-практичної конференції. – Львів, 1989. – С. 79.

¹³ Див.: Д е м с ь к а О. Вступ до лексикографії / О.Демська. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2010.

¹⁴ В е р х р а т с к и й І. Кілька слів о словарі О.Партицького / І.Верхратський // Правда. – Ч. 8. – 1975. – С. 304.

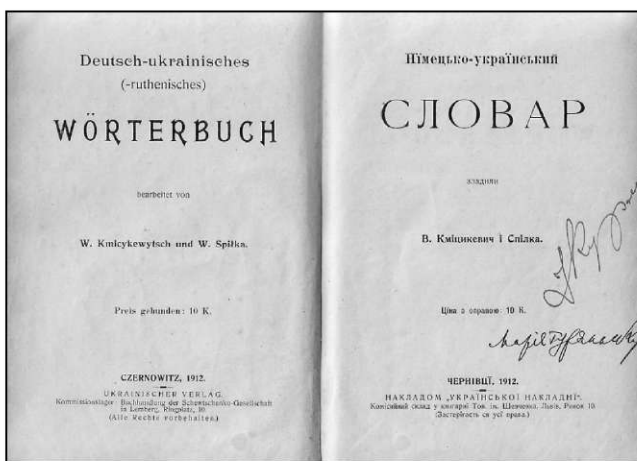
¹⁵ Щ е р б а Л. Языковая система и речевая деятельность / Л.Щерба. – Ленинград: Наука, 1974. – С. 265–304.

Додаток до «Граматики...» О.Павловського
«Краткий малороссийский Словарь»

ран(ь)ни и из слове(н)ского языка на просты(й) руский діялектъ истол(ь)кованы» Лаврентія Зизанія, і врешті вже на початку XVII ст. постали великий польсько-латинсько-грецький словник Г.Кнапського «Thesaurus polonolatinograecus seu promptuarium linguae latinae et graecae Polonorum usui accomodatum» та диференційний церковнослов'янсько-український «Лексиконъ славенорѣсскій и именъ тлъкованіе» Памви Беринди, що побачив світ у друкарні Києво-Печерської лаври 1627 р.

Ознакою часу, коли з'являлися перші перекладні словники, був повний перехід на національні мови¹⁶, відповідно з латини у тій частині європейського континенту, що належала до католицького світу, та з церковнослов'янської мови – у православної частині Європи. Тому латина та церковнослов'янська – це ті мови, з яких або на які перекладали й укладали словники. Проте українська лексикографічна традиція зуміла поєднати їх обидві у своїх перших словниках, що засвідчують, наприклад, «Лексиконъ славено-ла-

Титульна сторінка «Німецько-українського словаря»
В.Кміцікевича і Спілки 1912 р. з присвятою І.Франкові
та О.Кобилянській

¹⁶ Йдеться про те, що латина й старослов'янське припинили бути мовою офіційною.

тинській» А.Корецького-Сатановського та Є.Славинецького (1650), «Книга Лѣксиконъ греко-славено-латинскій» у 2-х томах Є.Славинецького (1663). Крім того, серед перекладних словників тогочасної Європи є один, мовлячи сучасною мовою, топовий словник, «що вперше побачив світ у XVI ст. спочатку семимовний, а згодом аж одинадцятимовний “Thesaurus linguae latinae” А.Калепіно (1502). Майже за три століття перевидавання, від 1502 р. і до 1779 р., з різними доповненнями цей словник виходив 211 (!) разів¹⁷ і безпосередньо або опосередковано вплинув фактично на всі національні лексикографічні традиції Європи, у тім числі й українську, що й засвідчує словник «Лексиконъ латинскій с Калепіна переложный на Славенскій» Є.Славинецького (1642)»¹⁸.

За хронологією після перекладного словника з'являється словник одномовний, для появи якого на історичній арені, погоджуємося з О.Тараненком, «необхідна, з одного боку, достатня структурна розвиненість мови, з іншого – належний рівень національної самосвідомості та мовної культури народу (для усвідомлення потреби опису та нормалізації рідної мови) і вищий, ніж для перекладних словників, рівень лексикографічної техніки»¹⁹, ми б додали: вищий рівень теоретичної словникарської думки. І якщо XVI ст. є часом перекладного словника, то вже XVII і тим більше XVIII і далі – часом тлумачного словника, який вважають «вершиною словникарства»²⁰ та «найбільшим відкриттям лексикографії»²¹. Першими тут знову були італійці, які 1535 р. у Флоренції заснували наукове товариство Accademia della Crusca, що поставило собі за мету нормативно опрацювати італійську і почало роботу над укладанням словника цієї мови. І перший одномовний тлумачний словник у Європі «Il Vocabolario degli Accademici della Crusca» виходить у Венеції 1612 р., його правлено, доповнювано і перевидавано аж до 1863 р. Для французької мови першим тлумачним словником нормативного типу став «Dictionnaire françois contenant les mots et les choses» П.Ришельє, датований 1680 р. У 1726–1829 рр. виходить великий тлумачний словник іспанської мови, опрацьований Real Academia Española. А на 1755 р. припадає видання першого великого словника англійської мови С.Джонсона. Відразу два тлумачні словники німецької мови побачили світ

¹⁷ Considine J. Dictionaries in early modern Europe: lexicography and the making of heritage / J.Considine. – New York: Cambridge University Press, 2008. – P. 29.

¹⁸ Демська О. Вступ до лексикографії. – С. 49.

¹⁹ Тараненко О. Словник / О.Тараненко // Енциклопедія Українська мова. – [2-ге вид., виправл. і доповн.]. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана», 2004. – С. 611.

²⁰ Там само. – С. 611.

²¹ Lewicki A. Leksykografia / A.Lewicki // Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995. – S. 302.

під кінець XVIII ст. – це п'ятитомний «Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart...» Й.Х.Аделунгі (1774–1786) і «Wörterbuch zur Erklärung und Verdeutschung der unserer Sprache» Й.Г.Кампе (1801–1804), й обидва ці словники були вкрай пуритичними. У наших сусідів одномовні словники з'явилися, відповідно, у 1789–1794 рр. «Словарь Российской Академии» чи словник російської мови в шести томах, та у 1807–1814 рр. – шеститомний «Słownik języka polskiego» С.Лінде. Українці ж до свого одномовного тлумачного словника в силу і мовних, і позамовних чинників йшли важко й довго: від кінця XVIII аж до 70-х рр. ХХ ст.

Зауважимо, що часто появи одномовного тлумачного словника в національній словникарській традиції передують двомовний тлумачний словник, наприклад, у нас це «Изъяснения малороссийских речений» Ф.Туманського (1793), «Словар української мови» Б.Грінченка (1907–1909), у македонців «Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувала» за редакцією Б.Конески (1961–1966), у болгар «Речник на български јазик с тълкување речити на български и руски» Н.Герова (1895–1904).

У час, коли поставали перші одномовні словники, ще не було розрізнення енциклопедичного і філологічного словника. Р.Будагов так описує цю ситуацію: «В XVII–XVIII ст. словники у Європі до певної міри ототожнювалися з сумою всіх знань тієї або тієї епохи. Поняття про різні типи словників загалом і про відмінності між тлумачними словниками й енциклопедіями зокрема у ці століття або просто не існували, або ж уявлення про них було доволі примарним. Ж.Л.д'Аламбер у розгорнутому вступі до знаменитої багатотомної французької енциклопедії (1751–1772) писав про неї і як про енциклопедію, і як про словник. І це впливало з самої назви великої публікації: Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers (Енциклопедія або Словник...)»²². Нині виокремлення філологічного й енциклопедичного словників визначає не просто розподіл словників за різними групами, а закладає виділення *філологічної лексикографії* як напряму мовознавства, до кола завдань якого належать теорія і практика створення мовних словників найрізноманітнішого типу, та *енциклопедичної лексикографії*, увага якої зосереджена на теорії і практиці з'ясування та опису суті поняття як реалії позамовної дійсності, а не слова як одиниці мови. Лунають навіть думки, що енциклопедія – це взагалі не словник, і єдиною причиною трактувати її як словник є те, що вона має форму словника, тобто розташування назв понять за абеткою, хоча, на наш погляд, це екстрема, що не має під собою достатнього наукового ґрунту. Отже, визнаючи засадничу відмінність між

словниковими працями, одні з яких описують слова як одиниці мови, а інші – поняття, ми закладаємо умови поділу цих праць на філологічні словники, енциклопедії та енциклопедичні словники.

За останні двісті років у межах філологічних словників, крім тлумачного і перекладного, з'явилося надзвичайно багато словників інших типів, які вдало класифікував, пропонуючи критерійний підхід, О.Тараненко, виділивши зокрема:

– за рівнями мови – *лексичні* (як основний тип мовного словника), *фразеологічні*, *пареміологічні*, *крилатих висловів* і *афоризмів*, *граматичні*, *керування*, *морфемні*, *словотвірні*, *акцентологічні*;

– за охопленням словникового складу мови – *тезауруси* (якнайширше представляють словниковий склад мови), *словники-мінімуми*, *діалектні*, *словники міського койне*, *жаргону*, *арго*, *дитячої лексики*, *мови письменників*, *термінологічні* (відображають сегменти лексики, обмежені певними параметрами, – часовими, віковими, соціальними тощо), а також *загальних* і *власних назв*, *іншомовних слів*;

– за аспектами опису мови – *тлумачні* (характеризують слово в різних аспектах), *синомімі*, *антонімі*, *паронімі*, *омонімі* (описують один з аспектів), *керування*, *епітетів*, *асоціативних норм* (відображають синтаксичну й лексичну сполучуваність), *орфографічні* (подають мовні норми вживання, вимови, наголошування слова), *частотні* (фіксують частотність уживання мовної одиниці), *етимологічні* (лексикографують історію походження слова);

– з погляду історичної перспективи та динаміки розвитку мови – *історичні* (піддають словниковому описові лексику попередніх етапів розвитку мови), *застарілих слів* і словники *неологізмів* (об'єктом опису яких є нові слова);

– за розміщенням лексичного матеріалу – *алфавітні*: прями (*a fronte*) й обернені (*a tergo*), *алфавітно-гніздові*, *ідеографічні*, або *тематичні* й *алфавітно-тематичні*;

– за призначенням – *загальні* та *спеціальні* (наукові, навчальні, довідкові);

– за обсягом реєстру – *короткі* (до 30 000 слів), *середні* (70 000 – 80 000) і *повні*²³.

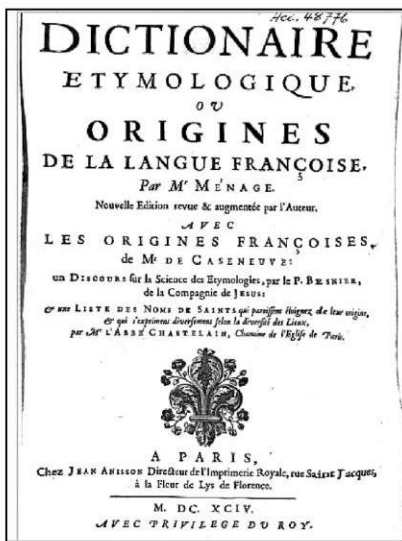
Це академічна доволі повна класифікація, репрезентована авторитетним академічним виданням «Енциклопедія Українська мова»²⁴, однак вона все-таки залишає поза увагою такий критерій, як форма чи формат словника, і, відповідно, розрізнення друкованого (паперового) і електронного (комп'ютерного) словника як словника найновішого часу²⁵, тобто словника ХХІ ст.

²³ Див.: Т а р а н е н к о О. Словник. – С. 611, 612.

²⁴ Енциклопедія Українська мова. – [2-ге вид., виправл. і доповн.]. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана», 2004.

²⁵ Детальний аналіз класифікації О.Тараненка, а також інших класифікацій словників див.: Д е м с ь к а О. Вступ до лексикографії. – С. 68–86.

²² Б у д а г о в Р. Толковые словари в национальной культуре народов. – С. 11.

Титульна сторінка
«Етимологічного словника
французької мови» Ж.Менаже,
видання 1694 р.

Що ми маємо на увазі, коли говоримо про електронний чи комп'ютерний словник? По-перше, що такий словник конче повинен мати електронну чи машинну форму і для роботи з ним, для користування ним обов'язковим є комп'ютер. Загалом у лексикографії електронним словником прийнято вважати «тип словника, що існує у формі машинного зібрання

даних і є джерелом пошуку інформації за допомогою спеціальних комп'ютерних програм та засобів»²⁶. По-друге, що з таким словником може працювати спеціальна програма опрацювання тексту або людина-користувач за допомогою програм. І ці два типи автоматичних словників істотно відрізняються між собою. Словники, розраховані на спеціальні програми, узвичаєно трактувати як власне електронні словники й «особливості їхньої структури, сферу охоплення словникового матеріалу задають ті програми, які з ними взаємодіють»²⁷. Може йтися про програми автоматичної перевірки правопису, машинного перекладу, засоби сканування й розпізнавання тексту тощо. Натомість комп'ютерні словники, призначені для людини-користувача, передусім відрізняються своєю будовою, архітектурою від словників, зорієнтованих винятково на машину, на комп'ютер, а також принципами роботи. Крім того, сучасний комп'ютерний словник ще не втратив остаточно свого ні змістового, ні формального зв'язку з первинним, друкованим словником.

В українському словникарстві, аналогічно, наприклад, до польського та російського, історія електронного словника починається з оцифрованого варіанта друкованого словника, зазвичай сканованого і збереженого у форматі pdf або ж сканованого, розпізнаного і збереженого у форматі doc або rtf. Такого типу словники правильніше розглядати як електронні варіанти друкованих (паперових) словникових джерел. Їхній зміст і структура повністю

відповідає змістові та структурі первинного, друкованого словника, з якого постав його комп'ютерний відповідник. І, працюючи з комп'ютерними варіантами словників, що мають формати чи то pdf, чи doc або rtf, користувач може послуговуватися стандартним інвентарем роботи, зокрема пошуку, звичного для документів у форматах pdf, doc, rtf. Зазвичай ресурси цього типу мають так званий *offline* характер, тобто доступ до них можливий поза доступом до інтернету, оскільки вони записані на компакт-дисках або інших немережевих носіях. Скажімо, у форматі pdf існує ціла збірка найкращих українських друкованих словників кінця XIX – початку XX ст., збережених на CD під загальною назвою проекту «З незамулених джерел: колекція словників»²⁸. Так, до збірки ввійшли «Словарь української мови» за редакцією Б.Грінченка (1907–1909), академічний три томний «Російсько-український словник», головними редакторами якого були академіки А.Кримський та С.Єфремов (1924–1933, літери А–П), «Словар російсько-український» М.Уманця й А.Спілки (Львів, 1893), «Російсько-український фразеологічний словник» В.Підмогильного та Є.Плужника (1928), «Стилістичний словник» І.Югієнка (1924), загалом понад десяток словникових праць.

Паралельно з *offline*, чи автономними словниками, комп'ютерні варіанти друкованих словників можуть, по-перше, мати *online*, чи мережевий доступ, і, по-друге, можуть бути організовані як база даних із багатьох словників зі спеціальною програмою пошуку. Наприклад, саме так організований *online* варіант²⁹ згаданого проекту «З незамулених джерел». І, як зазначають його розробники, «порівняно з компакт-диском, сайт *r2u.org.ua* пропонує більше словників і потужніші функціональні можливості – це, зокрема, пошук словоформ за допомогою шаблонів в усіх словниках одночасно чи вибірково. На форумі користувачі розвивають сучасний словник, дістають мовні консультації, обговорюють правописні проблеми. Все це зробило сайт улюбленим ресурсом багатьох редакторів та перекладачів – за останній рік сайт опрацював майже мільйон запитів від понад п'ятдесяти тисяч відвідувачів»³⁰.

Щодо роботи з цим електронним *online* словниковим ресурсом, то тут маємо справді багато пошукових можливостей. Так, увівши потрібне слово у вікно «знайти», користувачеві запропоновано вибрати варіанти пошуку: серед усіх слів, серед голов-

²⁶ Цит. Hartman R.R.K. Dictionary of Lexicography / R.R.K.Hartman, G.James. – London: Routledge, 1998, за Żmigrodzki P. Słowo – słownik – rzeczywistość / Żmigrodzki P. – Kraków: Lexis, 2008. – S. 100.

²⁷ Баранов А. Введение в прикладную лингвистику / А.Баранов. – Москва: Эдиториал УРСС, 2001. – С. 86.

²⁸ «З незамулених джерел: колекція словників». – К.: «К.І.С.». Перший випуск компакт-диску здійснено навесні 2008 р. завдяки частковій підтримці Наукового товариства ім. Т.Шевченка в Америці з Фонду ім. Івана Романюка та сприянню Ольги Кочерги, Віктора Кубайчука і Василя Старка.

²⁹ Відкритий та вільний доступ: *r2u.org.ua*.

³⁰ «З незамулених джерел: колекція словників»: Про проект «З незамулених джерел». – Режим доступу: CD.

них російських слів, серед усіх російських слів, серед українських слів без цитат, серед усіх українських слів і серед слів латинкою. Є можливість вибрати словник, у якому бажано здійснити пошук, наприклад: Академічний словник, «Словник Ізюмова», Фразеологічний словник, Словник технічної термінології і далі за списком усі словники, які є в базі. Пошук здатен охоплювати й усі словники, й один – що його вибере користувач. Урешті можна також задати і вимоги до форматування результатів пошуку, відзначивши в належному вікні бажані, а саме: сховати наголоси, сховати цитати або ж висвітлити знайдене, залишивши і наголоси, і цитати. Отже, те, що треба було б довго шукати в багатьох друкованих словниках, інколи тих, що зберігаються в різних бібліотеках, є змога знайти за лічені секунди, не встаючи з-за комп'ютера.

Ще одним прикладом українського електронного словникового джерела, що існує і на серії CD, і у вільному доступі, тобто *offline* й *online*, до складу якого входять комп'ютерні варіанти друкованих словників сучасної української мови, є проект «Словники України»³¹, який охоплює щонайменше три великі академічні словники, раніше видані в паперовому форматі: «Словник української мови» в 11-ти томах (1970–1980), «Фразеологічний словник української мови» (1999, видання друге), «Словник синонімів української мови» (1999–2000)³². Ресурс пропонує відповіді на запитання щодо словозміни слів сучасної української мови, синонімії та фразеології.

Також у мережі інтернет за адресою *www.sum.in.ua* відкрито доступ до електронної версії друкованого багатотомного «Словника української мови» в 11-ти томах (1970–1980). Існування електронного варіанта цього словника у вільному доступі, по суті, створює передумови і вчителям, і учням для користування великою академічною словниковою працею, удостоєною у свій час Державної премії СРСР і жодного разу не перевиданою. Вона до послуг усіх українців, які не байдужі до рідної мови, що не мали або не мають змоги працювати з видрукованим оригіналом.

Очевидно, що перелічено далеко не всі комп'ютерні варіанти друкованих українських словників, але саме ці приклади показові.

Урешті, є ще один тип комп'ютерного словника – це так званий власне електронний словник, засадничо проєктований і створюваний як комп'ютерна словникова праця, що може мати, але не конче має

друкований відповідник. На сьогодні мало в якій лексикографічній традиції існує такий тип електронного словника. Академічна українська лексикографія, на превеликий жаль, похвалитися таким словником не може. Така сама ситуація і в деяких інших слов'янських лексикографічних традиціях, що нині перебувають на різних стадіях творення саме електронного словника і пов'язують із цим процесом початок кардинальних змін у класичній теоретичній і практичній лексикографії. «Справжні зміни у лексикографії відбудуться разом з поширенням словників первинно електронних, – зазначає П.Жмігородський, – будова і можливості передавання інформації яких є діаметрально протилежними від того, що ми спостерігаємо в друкованих словниках і навіть у тих, що вже мають електронну форму»³³.

Кожна з форм – друкована, електронна – побутування словників має свої плюси і мінуси. Позитивами друкованого словника зазвичай вважають такі його характеристики, як автономність (жоден інший пристрій не потрібен для того, щоб працювати з ним, а лише сам словник), звичність для користувачів різних поколінь, особливо найстаршого, можливість робити помітки й закладки, естетична насолода від гарного видання. Натомість електронний словник пропонує значно більші обсяги інформації як з однієї, так і з кількох мов, паралельно переклад і тлумачення чи іншу мовну інформацію, візуальні та аудіо файли, високу швидкість пошуку, економію часу, можливість працювати з кількома електронними словниками одночасно. Однак не варто протиставляти ці дві форми словника, їх краще поєднати і користуватися кожною залежно від потреби, ситуації, умов праці тощо, віддаючи належне добі, за якої вони були створені.

Отже, якщо надзвичайно узагальнено, схематично підсумувати, то XVI ст. дало нам перекладний словник, XVII–XVIII ст. – енциклопедію-словник, XIX ст. – розмежування енциклопедії та словника і, врешті, XX ст. стало свідком появи електронного (комп'ютерного) словника. Знову ж таки, європейська лексикографія виявилася тією галуззю лінгвістичних студій, у межах якої приблизно з середини 1990-х рр. уперше побачив світ електронний словник, який *de facto* визначив долю словника у XXI ст.: «Якщо б зараз запитати, яка характерна риса буде притаманна словникам XXI ст. порівняно з їхніми попередниками, безсумнівно, відповідь була б, що матимуть вони комп'ютерний формат подання»³⁴. Так словник відповідатиме своєму часові, але, щоб попри все залишатися словником, він не може відмовитися від надбань у кожній з епох свого становлення.

³¹ Проект Національної академії наук України з адресою доступу: <http://icorp.ulif.org.ua/dictua>.

³² Академічні «Фразеологічний словник української мови» та «Словник синонімів української мови» виходили друком у видавництві «Наукова думка» і перевидувалися кілька разів. Ми подаємо одне з видань, але це не означає, що словники саме цього року видання ввійшли до бази «Словники України».

³³ Żmigrodzki P. Słowo – słownik – rzeczywistość. – S. 122.

³⁴ Там само. – S. 98.